

MARXIN LUOKKAKUVA

Kämäri, Lauri. 2010. Marxin luokkakuva. *Sosialismi.net* 4.10.2010. Saatavilla osoitteessa http://sosialismi.net/kirjasto/Kamari_-_Marxin_luokkakuva.pdf

Olemme nähneet viime vuosien aikana luokkien marssin takaisin yhteiskuntaan. Se ei ole vielä näyttäytynyt poliittisessa retoriikassa, mutta akateemisessa keskustelussa luokat ovat ottaneet paikkansa takaisin. Kuten *Megafonissa* 2/2009 **Richard Gunn** korostaa, luokasta puhuttaessa on olemassa kaksi linjaa: sosiologinen näkemys ja sen marxilainen kritiikki. Tuloerojen kasvaessa mitä erilaisimmat luokkateoriat ovat alkaneet liihottaa. Nyt törmätään kohti kaikkein perustavinta luokkateoriaa – *back to basics*.

* * *

Megafonissa painotettiin, että luokkaa voi lähestyä sekä sosiologisena kategoriana että marxilaisittain sosiologisen teorian kritiikkinä (Gunn 2009). Ovatko nämä lähestymistavat toisilleen vastakkaisia? Eivät, mutta niiden välisistä suhteista saa muodostettua mitä sekavinta argumentointia, jolloin enää ei edes ole selvää puhutaanko luokista vai vain eturyhmistä tai sosiokulttuurisista tyypeistä. Toisaalta, mikäli keskitymme marxilaisuuteen, voimme punnita luokkien ja proletariaatin suhdetta kansaan ”epäoikeudenmukaisuuden luokkana”. **Jacques Rancièren** mukaan kansa on kaiken epäoikeudenmukaisuuden luokka, koska se rikkoo suhteen proletariaattiin, osattomien luokkaan (Rancièren 2009, 68–69).

Karl Marxilla ei ole mitään erityistä luokkateoriaa. Kuitenkin Marxin luokkakäsitys eli samana lävitse vuosien ja tuotettujen tekstien. Se ei muuntunut kuten yhteiskunnalliset luokka-asetat. Marxin luokkakäsityksessä eli poliittisen taloustieteen kiinnostus suuriin otoksiin, vähemmän yksittäisten *self-made-manien* sankaritekoihin.

Tämä tutkielma jakautuu kahteen lukuun, joista ensimmäisessä kannan oman korteni kekoon Marxin luokkakuvasta pyrkien erottamaan ”kriittisen ytimen” hänen klassisista teksteistään. Jätän nyt **Friedrich Engelsin** roolin pohdinnan vähemmälle, mutta mainittakoon tässä hänen suuri vaikutuksensa ja osallistumisensa teksteihin. Toisessa luvussa siirryn ”selittelystä” ”maailman muuttamiseen” pohtien Marxin luokkakäsityksen hyödyllisyyttä ja sen suhdetta poliittiseen toimintaan. Tutkielman kantavana kysymyksenä on: *Mitä Marx kirjoitti luokasta?*

I MARXIN LUOKKAKÄSITYS

Pysäytyskuvassani esitän Marxin käsityksen työväenluokasta kolmelta eri puolelta. Ensimmäisenä fokuksessa on 'luokka' kapitalismin kehittämänä ihmisryhmänä. Seuraavana päästän valoa *camera obscuraan* "filosofisen" näkökannan kautta. Lopuksi kehitän kuvaa valottaen sen poliittista puolta eli työväenluokan kehittämistä "luokasta sinänsä" "luokaksi itseään varten".

Rakenteellishistoriallinen luokka

Koko tähänastisen yhteiskunnan historia on ollut luokkataistelujen historiaa (Marx 1978, 371).

Näin alkaa nuorten Marxin ja Engelsin *Kommunistinen manifesti* (1978 [VT2], 319–369). *Manifestissa* proletariaatilla on keskeinen asema historiassa. Proletariaatilla Marx tarkoitti pääomalle¹ alistettua ihmisryhmää, jonka työn tuottamasta lisäarvosta myös niin sanottu kapitalistit vaurastuvat, paljasta työläistä, jonka ainoa omaisuus on työ. Luonto on käyttöarvojen lähde ja työ on yksi luonnonvoimista (Marx 1979 [VT5], 531–532)².

Sittemmin Marx keskittyy luonnon arvomäärityksen sijaan työn määrittämään arvoon. Työ ja sen muodot ovat historiallisesta rakenteesta syntyvää toimintaa. Historian kehitys on luokkien kamppailua vallasta eli myös siitä, kuka hallitsee työtä ja siinä tuotettua *lisäarvoa*³. Viimeisin vallankahvaan tarttunut yhteiskuntaluokka on ollut porvaristo, joka on luomallaan valtiolla lujittanut valta-asemansa. Porvariston vallan myötä siirryttiin uuteen tuotantotapaan, kapitalismiin⁴, jonka seurauksena vanhat tuotantosuhteet mullis-

¹ 'Pääoman' kirjoitan tutkielmassani useissa yhteyksissä pienellä, koska sanana se kuvaa sosiaalista suhdetta joka realisoituu immanentista olemuksestaan. Se ei siis ole tutkielmassani subjekti erisnimimuodossa.

² *Gothan ohjelman arvostelussaan* Marx teroittaa Saksan lassallelaiselle sosialistipuolueelle kuinka arvo syntyy todellisuudessa luonnosta ja työ muokkaa sitä. Marxille ihminen on luonnon tuotantovoima, tuotanto voima joka työstää lisä-arvon (Marx 1979 [VT 5], 531–532.) Tämä kelpaa myös hyvin todisteeksi Marxin esistrukturalistisesta ajattelusta.

³ Lisäarvon käsitteellä tarkoitetaan arvoa, minkä kapitalisti jättää hyvittämättä työn tekijöille. Lisäarvo syntyy työssä, mutta se on erillään kierrossa vaikuttavista hinnoista. Työ ja pääoma ovat ristiriidassa keskenään. Tuotteen arvo syntyy työssä, mutta hinta markkinoilla. Vaihtoarvo vaatii aina käyttöarvon pohjaksi. (Marx 1974 [P1].)

⁴ Kapitalismissa hallitsevat tuotantovoimat ovat yksityisomistuksessa ja sääntelemättömät markkinavoimat ohjaavat tuotantoa (Nurmi, Rekiaro, Rekiaro 1999, 104). Kapitalismia ei kuitenkaan pidä sekoittaa yksioikaisesti markkinatalouteen, jossa hinnat määrittyvät kysynnän ja tarjonnan mukaan. Kapitalismissa siis on

tuivat. Pääoma uudenaikaisena sosiaalisena suhteena kapitalisoi uusia ”mantereita” ja yleistää uuden kauppiaaluokan arvot (Marx & Engels 1978 [VT2], 338–342; Marx 1974 [P1], 283–292).

Porvarien vallankumous loi ”*kauppiaiden maailman*”. Valistuneet porvarit avasivat oven uudelle ”orjien” kastille, josta syntyi palkkatyön myötä työväenluokka. Kuten nuoret Marx ja Engels ilmaisevat asian *Kommunistisessa manifestissa*:

Aseet, joilla porvaristo kukisti feodalismia suuntautuvat nyt porvaristoa itseään vastaan. Mutta porvaristo ei vain takonut aseita, jotka tuottavat sille kuoleman; se on myös synnyttänyt miehet, jotka tulevat käyttämään näitä aseita: nykyajan työlläiset, proletaarit. (Marx & Engels 1978 [VT2], 342)⁵.

Marxin aikana alkoi työväenliike kasvaa. Erityisesti Marxin jälkeensä jättämät kirjoitukset loivat tieteellisen perustan kapitalismin kritiikille. Kuten Althusser kirjoittaa, Marx löysi historian ”*mantereen*” ja loi perustan uudelle tieteelle (Althusser 1965, 14). Kun poliittisen taloustieteen klassikoista **Adam Smith** loi teorian talouden kasvun hyvinvointia tuottavasta vaikutuksesta, **David Ricardo** suhteellisen edun periaatteen ja **Jean-Baptiste Say** lain tarjonnasta ja kysynnästä, niin Marx toi taloustieteeseen pääoman subjektin (Marx 1974 [P1]). **Louis Althusser** opiskelijoiensa korosti sittemmin **Jacques Lacanin** löydöstä Marxin symptomaalisesta luennasta, kapitalismin oireen paljastamana (Althusser & Balibar 2009).

Yhteiskuntaluokat ja niiden taistelu näyttelee pääasiallista ja historiallista roolia kapitalistisessa tuotantotavassa. *Pääomassa* vanhempi Marx loi loogisen esityksen siitä, kuinka porvaristo ja uusi proletariaatti kuoriutuivat – erityisesti Englannissa – ja kuinka tuotantosuhteet uusiutuvat (Marx 1974 [P1]). Taustalla häämötti näkemys proletariaatin tulevasta vallankumouksesta (Marx & Engels 1978, 348–358). Marxin esityksessä pääoman kasautuminen ohjaa historian kehitystä. Kasautumisesta osattomaksi jäävän proletariaatin on tehtävä itse historiansa, lakkautettava pääoma yhteiskunnallisena suhteena ja muodostettava tasa-arvoisten osallistujien demokratia.

yksityisten markkinoiden talous, mutta markkinatalous itsessään ei ole kapitalismia. Erityisesti nykyistä kapitalismia leimaa ”ilmiö”, jossa pääomia liikuttelevat finanssitoimi ja pankit.

⁵ Sen lisäksi, että Marx oli lahjakas tieteilijä, oli hän myös aktiivinen vallankumouksellinen, joka toimi aktiivisesti ensimmäisessä internationaalissa. Kuohuvien kuluneiden vuosien tapahtumat valtavine mullistuksineen vaikuttavat huomaa hyvin Marxin ja Engelsin nuoruudentyöstä *Kommunistisesta manifestista* (Marx & Engels 1978 [VT2], 319–369), kuten myös muista nuoruuden töistä.

Filosofia ei voi toteutua ilman proletariaatin kumoamista, proletariaatti ei voi kumota itseään ilman filosofian toteuttamista (Marx 2009, 97).

Kommunistisessa manifestissa nuoret Marx ja Engels ylistävät feodaalisen, kiinteän maailman tuhonnutta porvaristoa. Porvaristo tuhosi feodalismia ja loi kauppiaiden maailman. (Marx & Engels 1978 [VT2], 338–342). Koska teollisessa vallankumouksessa tuotantosuhteet mullistuivat, oli porvariston konstituoitu valtansa. Porvaristo loi kansallisvaltiot turvatakseen pääoman kasautumisen ja se kirjoitutti itselleen sopivat perustuslait. Jotta lait toteutuisivat ja pääoman kasautuminen voisi jatkua, olisi porvarillisen valtion – luokkataistelua rajoittaakseen – muodostettava porvarillista ideologiaa uusintavat koneistot⁶. Valtiokoneiston tehtävänä on uusintaa vallitsevaa yhteiskunnallista rakennetta ja tuotantotapaa, työväenluokkaa ja sen elämisen ehtoja (Marx & Engels 1978 [VT2], 142–147). Myöhemmin Althusser erotti ideologiset valtiokoneistot puhtaan repressiivisestä apparaatista (Althusser 2009, erit. 18–19). Myös luokat ja niiden identiteetit olivat ideologisten apparaattien tuotoksia. Ideologisten valtiokoneistojen murroksessa työväenluokasta oli tuotettava kansa, luokka, jolla oligarkki legitimoisi olemassa olonsa.

Marxin luokan käsite ulottuu kaikkiin tuotannon ja tajunnan muotoihin. Nuoret Marx ja Engels ilmaisevat seikan *Saksalaisessa ideologiassa*: ”Tajunta ei määrää elämää, vaan elämä määrää tajunnan” (Marx & Engels 1978 [VT2], 76–79).

”Filosofinen” luokka

Marxin tavoitteena oli kääntää **Hegelin** idealistinen filosofia jaloilleen (Marx 2009) ja toisaalta irtisanoutua **Ludwig Feuerbachin** teoreettisen vallankumouksen aloittaneesta humanistisesta materialismista (Marx & Engels 1978 [VT2], 63–66). Hegelin filosofiassa valtio ja sen ylläpitämät yhteiskuntaluokat olivat jumalallisen hengen ilmentymiä. Valtio takasi ”kansalaisyhteiskunnalle”⁷ olosuhteet toimia vapaasti ja puhalsi siihen hengen,

⁶ Marxin ja Engelsin klassikkotekstissä *Saksalainen ideologia* esitetään myös kuinka porvaristo luokkana hallitessaan materiaalista tuotantoa, hallitsee myös ideologista tuotantoa, jossa tuotetaan yksilöiden yhteiskunnallinen tajunta (Marx & Engels 1978 [VT2], 106–110).

⁷ Kansalaisyhteiskunnan käsite Marxilla on syytä määritellä tarkkaan; Marx ymmärtää sillä koko yhteiskunnan segmenttiä, sitä segmenttiä jossa politiikka ja markkinat toimivat ja niitä voimia, jotka ovat konstituoineet valtion. (Marx 2009, 93–94.)

takaamalla yksilöille mahdollisuudet niin negatiiviseen kuin positiiviseenkin vapauteen (Hegel 1994, 173–178).

Hegelin järjestelmässä henki täydellistyy dialektisesti vastakohtien kautta, sama ajatus pätee myös niin sanottuun valtion henkeen *siveellisen idean todellisuutena* (emt., 204–209). Hegelin valtiofilosofiassa on kansalaisyhteiskunta valtion luomus, kuten ihmisetkin jumalan luomuksia (emt., 98–104). Marx käänsi koko valtiokysymyksen predikaatin ja objektin pääläelleen. Kun Hegelin predikaatti oli jumala ja objekti ihminen, niin Feuerbachin predikaatti oli ihminen ja objekti jumala (Byhovski 1967, 64–93). Marx hylkäsi Feuerbachin vallankumouksellisen ihmistä palvovan humanismin. Marx muutti objektin ja predikaatin suhdetta siten, että ihmisen predikaatin korvasi rakenteellinen todellisuus, mutta objekti – oli se sitten jumala tai valtio – säilyi samana. Marxille kapitalistinen valtio on porvarillisen kansalaisyhteiskunnan tuotos, ei *hengen absoluutti*. Marxin filosofiassa työväenluokan on itse irrottauduttava väärän tietoisuuden rautahäkistä ja muutettava maailmansa (Marx 1978 [VT2], 66)⁸. Marxin mukaan ennen valtiotonta kommunismia olisi proletaarin otettava valtioapparaatti haltuunsa, tuhottava se ja lopulta korvattava valtio kommunistisella yhteisöllä (Marx & Engels 1978 [VT3], 358). On siirryttävä *proletariaatin diktatuuriin*, kunnes valtioapparaatti kuoleutuu tarpeettomana (Marx 2009, 96–97).

Työväenluokka on historiallisrakenteellinen kategoria. Työväenluokka elättää itsensä tekemällään työllä, kapitalistiluokka elää työväenluokan tekemällä työllä. Työstä syntyy *käyttöarvo*, kaupassa *vaihtoarvo* realisoituu. Lisäksi työstä syntyy lisäarvo, jonka kapitalisti anastaa itselleen. Lisäarvosta erottuu vielä markkinoilla työn tuotteesta saatu hinta (Marx 1978 [VT2], 160). Arvo on ”filosofinen” käsite, joka on luonteeltaan laadullinen. Vain kapitalismin erilaiset muodot ovat voineet kvantifioida arvomuodolle oman vastineensa, jonka yksipuolisuuden myös Marx tunnistaa: palkan.

⁸ Yhdestoista Feuerbach -teesi kuuluu: *Filosofit ovat vain eri tavoin selittäneet maailmaa, mutta tehtävänä on sen muuttaminen.*

Luokasta sinänsä luokaksi itseään varten

Marx esittää Engelsin postuumisti toimittamassa *Pääoman* kolmannessa osassa kolme yhteiskuntaluokkaa: 1) työvoimansa omistajat, 2) maankorolla eläjät ja 3) kapitalistit (Marx 1976 [P3], 868–869). Marx tunnisti hajonneen säätyjärjestelmän erot korostaen sovittamatonta vastakkainasettelua työn ja pääoman välillä. Luokkaristiriidat tulisivat kärjistymään voiton suhdeluvun laskutendenssin⁹ seurauksena. Lopulta luokkasubjektien erityisyydellä ei ole väliä, kun siirrytään yleiselle tasolle. Jäljelle jää työn ja pääoman välinen antagonismi.

Marxin luokkakäsite on olemassa vain luokkataistelun dialektiikassa. Jos/kun luokkia on vain yksi; proletariaatti, loppuu luokkataistelu ja ”ihmiskunnan esihistoria”. Historialla on oma totaliteettinsa, tila, joka määrittää materian ja vallitsevat sosiaaliset suhteet. Pääoma luo maailmasta yhteismitalliset yksiköt ja kärjistää ristiriidan kahteen napaan: työhön ja pääomaan. Työväestöllä on edessään proletarisoituminen, sillä palkkatyöläiset asettuvat jatkuvaan kiristyvään kilpailuasemaan keskenään. Proletariaatin lukumäärä tulee kasvamaan väestön kasvaessa ja yhä useampien kapitalistien valuessa työväenluokkaan ja tullessa osattomiksi (Marx 1978 [VT2], 415–416).

Pääoma tuntee itsensä ja etunsa. Kapitalistit ovat jo luokka sinänsä ja itseään varten. Voittaakseen työväenluokan on tultava vallankumoukselliseksi luokaksi itseään varten (Marx 1978 [VT2], 277). Se saa tajuntansa historiallisessa tuotantomuodossa, mutta sen on muututtava vallankumoukselliseksi toimijaksi, kuten jatkuvasti muuntuva pääoma. Marxilainen teoria se ei vain selitä tai ymmärrä ympäröivää yhteiskuntaa, vaan tähtää *muutokseen*.

⁹ Voiton suhdeluvun laskutendenssillä Marx asettaa olettamuksen, että kapitalistien kiihtyvä keskinäinen kilpailu proletarisoi yhä suurempia joukkoja. Lopulta voittojen olisi keräänyttävä yhä harvemmillä ja yhä suurempina. Kiihtyvä kilpailu markkinoilla ajaa tuotannon yhä ahtaammalle, jossa tuottava työ tapahtuu yhä kiristyvämmässä olosuhteissa (Marx 1976 [P3], 214–234).

II KOHTI LUOKATONTA YHTEISKUNTAA

Sosiologisen toteavan luokkatutkimuksen loppupäätelmien suhteen voi usein kysyä, entä sitten? Taas on yksi aikalaisanalyysi tehtynä akateemisia salonkikeskusteluita varten. Voisiko sitten marxilainen luokkatutkimus vastata vakavasti otettavasti eriarvoistuvan yhteiskunnan haasteeseen?

Marxin ”sosiologinen” luokkakäsite on linssi, jolla ymmärtää eriarvoista yhteiskuntaa ja sen oireita. Kommunistisena ideologiana luokka taas on lyömäase porvarillista hegemoniaa vastaan, se rikkoo konsensuksen. Sen ehdoton käyttötarkoitus on poliittinen tasa-arvoistuminen, demokratisoituminen eli pääomasuhteen tasaaminen (Ranciere 2009, 68–69). Luokkaan tullaan palaamaan myös käytännössä, viimeistään kun vasemmistolainen liikehdintä menettää porvarillisen demokratian kehittämiseen liittyvän merkityksensä. Uuden kilpailuvaltion tulevaisuus ja siinä tehtävien ratkaisujen on koskettava globaalia työväenluokkaa. Vain suomalaisen tai eurooppalaisen työväenluokan ”etuajaminen” rationaalisenä ratkaisuna ajaa kohti pääomasuhteen kapitalistista konstituutiota, jossa globaalin pääoman vaatimuksille ei löydy vaihtoehtoja. Juuri siksi sosiaalidemokraattinen puolue onkin ollut ”kansan” puolue.

Engels totesi Marxin ajattelun yhdistävän – ehkäpä jopa törmäyttävän – kolme perinnettä: 1) saksalaisen filosofian, 2) ranskalaisen vallankumouksellisen ajattelun ja 3) englantilaisen poliittisen taloustieteen. Sittemmin **Georg Lukács** jakoi kaksi tapaa ymmärtää Marxin luokka. Hänen mukaansa Marxilla on 1) sosiologinen tapa ymmärtää luokka paikalleen pysähtyneenä konstituutiona ja 2) kommunistisen ideologian tavalla, jossa luokka edustaa konjunktuuria sosialismiin (Therborn 2008, 88–89). Sosiologinen luokka on Marxille ikään kuin pysäytyskuva, tapahtuma, jonka todellinen tila on jo muuntunut. Se voi ilmetä esimerkiksi empiirisenä tutkimuksena historiallisesta rakenteesta. Empiiriset tutkimukset luokasta voivat havainnollistaa vain sen, kuinka sen kuvaama konstituutio rakenteesta kapitalismissa on tuomittu olemaan jatkuvassa muutoksessa.

Kommunistisen filosofian sisältämä luokkakäsitys on olemassa olevassa historialliseen rakenteeseen tuotettuna ideologiana. Proletariaattia ei olisi olemassa, jos rakenteellinen kamppailu pääomasuhteesta lakkaisi. Meillä olisi vain museotiede, jossa ”historian” tapahtumat ovat konservoituna. Luokkataistelu on antagonistinen prosessi, joka saa mitä erilaisimpia muotoja, erilaisissa historiallisissa tilanteissa.

Althusser saattaisi kuvata myös luokkaa lainaten Freudin käsitteistöä siirtymästä ja tihentymästä. Siirtymällä käsitteistetään ajan ja materian liikettä, joka sitten ilmenee tihentymänä inhimillisessä ymmärryksessä ja muistijäljessä. Luokka on yksi ideologian interpellaatio, ”väläkysymys”, joka kutsuu subjektiuteen. Althusserin mukaan luokka ei ole käsitteenä teleologinen tai dialektinen, vaan vallitsevien ja vallitsemattomien syiden seuraus. Juuri siksi historia onkin yllättävien momenttien ja katkoksellisen ajan tuottama materiaallinen prosessi, jossa myös pääomasuhteen vastakohtat muuttuvat. Se toteuttaa vain monimutkaista materiaalista prosessiansa, eikä sillä ole yhtä ja selkeää loppua.

Kommunistinen luokkasubjekti kokoaisi yhteen eri sosiaaliluokkia linjaan pääomaa vastaan, siksi luokasta ei muodostu onnetonta kansaa. Kun proletaarista luokkaa ei enää tarvita, ovat kapitalismin tuottamat oireet kadonneet. Ekonomistisen näpertelyn vaatiminen luokkakeskustelijoilta jo itsessään osoittaa pääomasuhteen yhteiskunnallisuuden. Itsen määrittely halutaan usein palauttaa ekonomisiin ”faktoihin” tai luokituksiin, jotka ovat yleisesti auktoriteettien hyväksymiä. Tuotannollisesta luokituksestaan irti pyrkivä subjekti halutaan palauttaa välittömästi takaisin paikalleen. ”Todisteiden” mukaan kapi- nan alkuperä on yksilössä. Konkretisoidaksemme esimerkkiä, ajatelkaamme keskustelua prekariaatista ja sen olemassaolosta: Liikkeen rantautuessa Suomeen erilaiset sosioeko- nomiset asiantuntijat kiirehtivät toteamaan, että tällaista luokkaa ”ei oikeasti ole olemas- sakaan” ja vastaavasti prekariaatin puolestapuhujat ovat pyrkineet puolustautumaan täl- laisia väitteitä vastaan.

Tämä seikka lieneekin totta: *siellä missä alkaa filosofia, loppuu tiede*. Näin ollen proletariaatin universaalina luokkana on edelleen jatkettava oman filosofiansa luomista luokkataisteluiden alati muuttuvassa prosessissa *luokkana, joka on uudestisyntynyt* (Marx 2009, 96). Me olemme.

LÄHTEET

- Althusser, L. (1969). *For Marx*. London: Verso.
- Althusser, L. & Balibar, E. (2009). *Reading Capital*. London: Verso.
- Byhovski, B.(1967). *Ludwig Feuerbach*. Helsinki: Kansankulttuuri.
- Freud, S. (1968) *Unien tulkinta*. Helsinki: Gummerus
- Gunn, R. 2009. Teesejä luokasta. *Megafoni* 2/2009. Luettavissa osoitteessa http://www.megafoni.org/megafoni_2_09.pdf
- Marx, K.(1974). *Pääoma 1.* (=P1.) Moskova: Edistys.
- Marx, K. (1974). *Pääoma 2.* (=P2.) Moskova: Edistys.
- Marx, K. (1976). *Pääoma 3.* (=P3.) Moskova: Edistys.
- Marx, K. (1978) Teesejä Feuerbachista. *Valitut teokset kuudessa osassa*. Osa 2 (=VT2). Moskova: Edistys.
- Marx, K. & Engels, F. (1978). Saksalainen ideologia. *Valitut teokset kuudessa osassa*. Osa 2 (=VT2). Moskova: Edistys.
- Marx, K. & Engels, F. (1978) Filosofian kurjuus. *Valitut teokset kuudessa osassa*. Osa 2 (=VT2). Moskova: Edistys.
- Marx, K. & Engels, F. (1978) Kommunistisen puolueen manifesti. *Valitut teokset kuudessa osassa*. Osa 2 (=VT2). Moskova: Edistys.
- Marx, K. (1979). Gothan ohjelman arvostelua. *Valitut teokset kuudessa osassa*. Osa 5 (=VT5). Moskova: Edistys.
- Marx, K. (2009). *Hegelin oikeusfilosofian kritiikkiä*. Helsinki: Minerva.
- Rancière, J. (2009) *Erimielisyys. Poliittikka ja filosofia*. Helsinki: Tutkijaliitto.
- Therborn, J. (2008). *From Marxism to Post-Marxism*. London: Verso.